

Зіновій Ковальстарший викладач кафедри права та законотворчого процесу
ОРИДУ НАДУ при Президентові України, к. держ. упр.**МІФИ ЯК УСПІШНІ ТА СТІЙКІ УПРАВЛІНСЬКІ
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЕКТИ**

Публікація присвячена феномену міфу як успішному та стійкому управлінському інформаційно-психологічному проєкту. Розглядаються концептуальні підходи до усвідомлення явища міфології, що здійснює управлінську інформаційно-психологічну функцію та ініціює інформаційні війни.

Ключові слова: міфи як успішні та стійкі управлінські інформаційно-психологічні проєкти, міфи як оманливі уяви, міфосистеми, пропаганда, міфічний образ ворога, інформаційні війни, військове втручання.

Zinoviy Koval**MYTHS AS SUCCESSFUL AND PERMANENT GOVERNMENTAL
INFORMATION-PSYCHOLOGICAL PROJECTS**

The publication is dedicated to the phenomenon of myths as successful and permanent governmental information psychological projects. Conceptual approaches are used to realize the phenomenon of mythology which carries out the governmental information-psychological function and gives birth to informational warfare.

Keywords: myths as successful and permanent governmental information psychological projects, myths as deceiving images, myth systems, propaganda, a mythical image of the enemy, informational warfare, military interference.

Зіновий Коваль**МИФЫ КАК УСПЕШНЫЕ И СТОЙКИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ
ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ**

Публикация посвящена феномену мифа как успешного и стойкого управленческого информационно-психологического проекта. Рассматриваются концептуальные подходы к осознанию феномена мифологии, который осуществляет управленческую информационно-психологическую функцию и инициирует информационные войны.

Ключевые слова: мифы как успешные и стойкие управленческие информационно-психологические проекты, мифы как обманные представления, мифосистемы, мифический образ врага, информационные войны, военное вмешательство.

Постановка проблеми

Ефективність державного управління, діяльності безпекового сектору залежить і від такого явища, як успішність національної міфології, яку доречно сприймати як комплекс стійких управлінських інформаційно-психологічних проєктів. Поки що управлінська наука розглядає тільки фрагментарні концептуальні підходи до усвідомлення явища міфології, що здійснює управлінську інформаційно-психологічну функцію та ініціює інформаційні війни.

Напрямки дослідження міфології у світі різноманітні. У Європі до XIX сторіччя найбільш розповсюджуваними були античні міфи. З ростом капіталістичних відносин у європейському суспільстві стала потреба в політичній міфології з чіткою психологічною спрямованістю. Сьогодні проблематика міфу як успішного та стійкого інформаційно-психологічного проєкту фрагментарно обговорюється, як правило, в ЗМІ та в мережі Інтернет. В публікаціях концептуально цієї теми торкались українські науковці, доктори історичних наук, професори Г. Касьянов, В. Бебик, кандидат філософських наук, доцент І. Лосєв, український кінокритик, головний редактор журналу «Кіно-Театр» Л. Брюховецька, дослідники В. Киричук, М.Томак, М. Лукінюк, С. Крилов, А. Фомін та інші.

Концептуальні підходи до усвідомлення поєднання міфів та інформаційно-психологічних війн з їх переходом у відкрите військове втручання не розгорнуті, їх бачення різнопланові та не узгоджені. У вік інформаційно-психологічних технологій міфи все ще цілеспрямовано не розглядаються як комплекс стійких управлінських інформаційно-психологічних проєктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Мета даної публікації – проаналізувати та узагальнити деякі наукові концептуальні підходи щодо усвідомлення міфів як комплексу стійких управлінських інформаційно-психологічних проєктів та їх діалектичне поєднання з інформаційно-психологічними війнами, що можуть переходити у відкрите військове втручання.

Довготривале перебування під колоніальним гнітом для поневолених народів незмінно супроводжується величезними втратами, оскільки метрополія – навіть «братська» – завжди безжалюбно виснажує свої колонії. Саме цим пояснюється та неймовірна міфологізованість (засміченість антиісторичними міфами) нашої історії, з проявами якої й досі стикаємось [5]. Історію людства творять не тільки особистості, народи, а й міфи. У деяких випадках міфи виходять на перший план, особливо ті, що несуть суспільно-політичну складову. Міфи можуть бути науковими, політичними, суто соціальними, регіональними та всесвітніми. Міфотворчість розглядається як важливе явище в культурній історії людства. Міфологічне мислення оперує конкретним і персональним, маніпулює зовнішніми вторинними почуттєвими якостями предметів. Те, що в науковому аналізі виступає як схожість, в міфологічному поясненні виглядає як тотожне [7]

Живучість деяких стереотипів мислення у сфері політичної ідеології та у зв'язаній з нею соціальної психології створює, за деяких умов, у масовій свідомості підґрунтя для поширення «соціального» або «політичного» міфу. Так, наприклад, німецький нацизм не тільки прагнув поставити

Мета

Виклад основного матеріалу

собі на службу древньогерманську міфологію, а й створював свої управлінські інформаційно-психологічні расові міфи, поєднуючи їх з культом фюрера, ритуалом масових зборищ. У цій справі німецький нацизм не одинокий: всі європейські диктатури першої половини ХХ століття творили свої інформаційно-психологічні міфологеми, перш за все, з метою зміцнення особистої влади, організації ефективного управління масами. І треба визнати, що на певних початкових відрізках своєї історії їм це непогано вдавалось.

Тлумачний словник сучасної української мови у другому варіанті визначає міф (від грец. *mythos* – слово, переказ) як щось вигадане, неіснуюче, фантастичне [10]. Український політологічний словник трактує політичні міфи як оманливі уяви (у більшому ступені почуттєвих та емоційних забарвлень) про політичну реальність, обумовлену особливостями людської свідомості. Вони є продуктом колективної свідомості, що поєднують загальне й одиничне в неподільне ціле, підмінюючи об'єктивне суб'єктивним, зовнішнім та вдуманим. На відміну від архаїчного, політичні міфи актуальні та конкретні, зникають зі зміною ситуації та в результаті розчарувань в об'єкті. Політичні міфи формують установки довгого та стійкого характеру, тому можуть застосовуватись для забезпечення легітимності влади, політичної і соціальної мобілізації населення. Маніпулювання свідомістю мас за допомогою міфотворчості активно використовується в політиці. Перешкодою цьому виступає відкритість та доступність політичної інформації, наявність конструктивної політичної опозиції [8].

Завідувач відділу новітньої політики Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук Г. Касьянов підкреслює, що історія функціонує на трьох рівнях: науково-аналітичному, ідеологічному та дидактичному (виховному). У масовій свідомості саме історичний міф сильніший за будь-яку аналітичну історію, адже в свідомості пересічної людини історія існує перш за все як міф. І він непереможний. Можна висунути які завгодно раціональні аргументи на користь того, що міф є викривленою формою віддзеркалення історичної реальності, – це не подіє. Все одно суспільству потрібні міфи, і чим вони простіші, тим краще [9].

Кожен міф має психологічну та політико-управлінську складову, але яскравість їх прояву буває різною. Тому мета будь-якого міфу – управління змінами свідомості широких мас та підготовка підґрунтя до сприйняття масами відповідних ідеологем або образів. Тому міфи доречно розглядати як успішні управлінські інформаційно-психологічні проекти щодо впливу на свідомість народів та їх еліт. Колись започатковані у вигляді спецоперації, успішні міфи в подальшому ведуть активне автономне життя. Міфи – один із основних та стійких засобів інформаційно-психологічної маніпуляції. У свій час ще В. Черчилль відзначив, що саме у часи криз міфи отримують історичну важливість [2].

Міфи можуть утворювати цілі системи (міфосистеми), сукупно переводять глобальну реальність у локальну. Вони за своїм функціональним навантаженням покликані впорядковувати навколишній світ, відслідковувати певні закономірності, взаємозв'язки систем певного рівня розвитку. Міфосистеми – своєрідна мова. За свою еволюційну історію люди встигли розвинути різні напрями своєї діяльності і, відповідно, впровадити багато міфів. Містерії нинішньої України гармонійно вплетені у світові міфосистеми і являють собою одну з материнських. Психологічні війни – зона тертя міфосистем. Програш чи виграш у цих війнах спочатку відбувається на психологічних полях [1].

Міфи як психологічні маніпулятивні проекти завжди реалізуються інформаційним шляхом. Їх доречно поділити на три категорії: короткотривалі (ті, що не витримують

перевірку часом), довготривалі (тобто стійкі) та історичні (ті, що важко перевірити). Психологічне маніпулювання реалізується інформаційним шляхом, так було завжди і так є й сьогодні, особливо у теперішній час, коли інформаційна складова отримала неймовірно технічні можливості для втілення. Міфи завжди мають реальних батьків і свою біографію.

Засобами боротьби з міфами виступають методи розвінчування шляхом доказу неправди через історичні, археологічні дослідження. У свою чергу, методами забезпечення стійкості міфів виступають підтверджені перевіркою факти, встановлення історичних свідків та історичної дійсності. Держави не можуть успішно існувати без ефективних міфів, і чим їх більше, тим більш стійку державотворчу традицію мають відповідні народи (рис.1).

Тому немає кращого засобу боротьби з деструктивними міфами, ніж архівні матеріали. А дослідження свого роду загалом має великий духовний сенс, адже воно може суттєво «коригувати» людину. Це й подолання історичних міфів: давніших, радянських, новітніх українських [11].

Успішність міфу як стійкого управлінського інформаційно-психологічного проекту підтверджує час та результативність. Міф у повсякденному житті часто зіштовхується з реальністю. В даному випадку, міф спасає те, що соціальна маса, в якій він здійснює свою управлінську функцію, не має цілісної реальної картини. Міф сам творить цю картину, склеюючи її за своїми лекалами. Міф творить нову сюрреалістичну дійсність, керує нею, даючи пересічному громадянину оманливе відчуття цілісної реальності, до якої об'єкт впливу й прагне.

Всесвітня історія нагадує арену непримиримих міфів: одні міфи перемагають, стаючи успішними, й управляють цілими континентами, інші безуспішно борються, а деякі помирають. Міфи породжені сильними державами перебирають їх силу, тому боротись з ними важко і дорого. Який вихід? Вихід бачиться в уникненні прямих інформаційно-психологічних ударів сильного супротивника та нанесенні йому вдалих асиметричних інформаційно-психологічних ударів. Або треба спробувати вмонтувати в сильний імперський міф свій антиміф (вірус), що проявляє себе не одразу, а неочікувано, переробивши з часом імперські міфічні аргументи на свою користь.

Наявність історичних міфів свідчить про тривалість людської історії. Фукуямівська світова історія не хоче вмирати, закінчуватись. Вона народжує нові управлінські міфи як успішні інформаційно-психологічні проекти. Сьогодні в тренді – роботи вчителя, друга й опонента Фукуяма Семюеля Хантінгтона, автора книги «Зіткнення цивілізацій і переформатування світового порядку» (1996). Для Семюеля сьогоднішня картина світу – це картина боротьби дев'яти сучасних цивілізацій. Тобто світ бачиться багатополарним. А це ознака того, що будуть народжені нові світові цивілізаційні управлінські міфи, й битви між ними матимуть, в першу чергу, запеклий інформаційно-психологічний характер [13].

Довге життя міфам забезпечує цілеспрямована пропаганда, що їх розповсюджує й утримує. В Росії, наприклад, завдяки правильно вибудованій державній пропаганді погляди народу та державного керівництва на 70 % збігаються, особливо в питаннях агресивної зовнішньої політики. Там великодержавні міфи не ставляться під сумнів, їх відверто пропагують, тому в них вірять і вони мають всі ознаки інформаційно-психологічної успішності. В Україні ж, з причини відсутності проукраїнської інформаційної політики, має місце роздвоєння між національними потребами і вразливістю масової свідомості до грубих зовнішніх маніпуляцій, що

Міфи як успішні та стійкі управлінські інформаційно-психологічні проекти

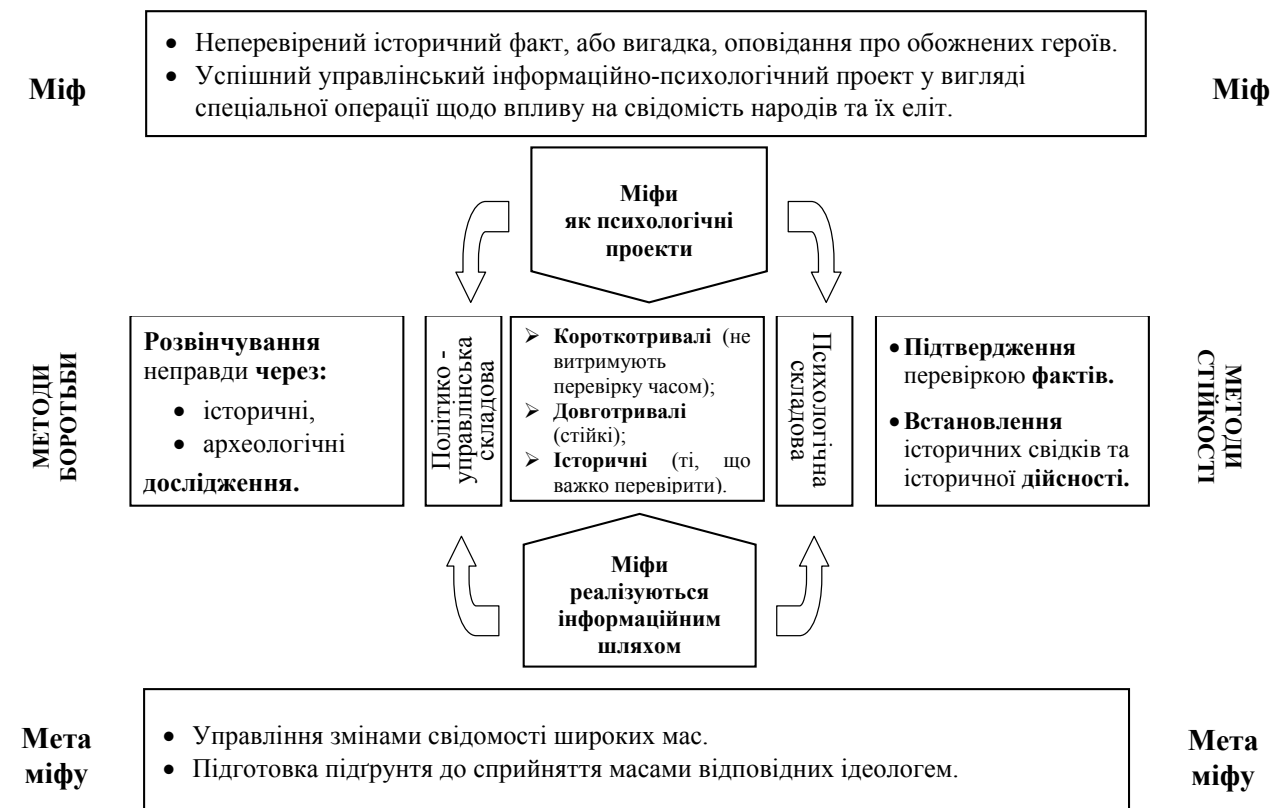

Рис. 1. Міфи як успішні та стійкі управлінські інформаційно-психологічні проекти

продемонстрували події на Сході, особливо після силового відключення сепаратистами місцевих телевеж. Український Схід під впливом московської пропаганди частково почав вірити московським міфам.

У політичних міфах, як управлінських інформаційно-психологічних проектах, завжди присутній образ ворога як джерела абсолютного зла. Як тільки вдало виписано міфічний образ ворога, то процес боротьби з ним може бути нескінченним, і він буде виправдовувати будь-які кроки у внутрішній і зовнішній політиці. Абсолютне зло управлінських міфів передбачає зло локальне, перехідне, яке закликають перемогти в першу чергу. Локальне зло пропаганда намагається перемогти прозоро, прилюдно й ефектно, щоб отримати якомога більшу підтримку оманутих мас. Як тільки міф отримав широку підтримку, і за його допомогою можна здійснювати потрібні управлінські дії – це є ознакою того, що він став успішним інформаційно-психологічним проектом.

Міфи особливо потрібні імперіям. Саме імперії не можуть жити або просто бути імперіями без міфічного образу ворога. Без образу ворога імперія слабне та вмирає, з образом ворога вона міцніє, стає стійкішою. Доки живе міфічний образ ворога – живе й імперія. Вмирає міфічний образ ворога – вмирає й імперія. Тому цей життєдайний для імперії образ створюється штучно, із використанням брехні, пропаганди, проплачених істориків, кінематографістів, брехливих політиків, які плодять міфи про нових ворогів. Образ ворога для імперії – це один із головних та ефективних опосередкованих управлінських засобів. І боротьба з цим ворожим образом є одним із головних змістів існування й надмірного напруження міліарних імперських сил.

Чим більше міфічних ворожих образів у імперії, тим більше шансів на її довголіття. Імперії потребують нових ворогів та нових міфів. Саме нові вороги омолоджують імперію, породжують в неї нові стимули боротьби, мобілізують свіжі сили. Перемігши чергового міфічного ворога, імперія ще довго буде використовувати накопичену енергію, жити за її рахунок. Візьмемо, для прикладу, Радянський Союз. Чому він «помер»? Тому що при Горбачові розвіявся образ ворога: всі колишні міфічні й реальні вороги стали «партнерами». Немає образу ворога – немає імперії.

Імперії не можуть існувати в умовах демократії. З цією дуже незручною для імперії проблемою успішно справляється міфологізований образ ворога народу. Імперська логіка проста: є вороги, отже, не може бути демократії. Для диктатора ідеальний стан імперії – життя у ворожому оточенні. За таких умов не допускається вільнотумство – все підпорядковано боротьбі зі штучно створеними і цілеспрямовано міфологізованими «ворогами».

Саме за такими законами й живе сьогоднішня російська агресивна імперія. Для подальшого існування їй необхідні нові вороги, на котрих і будуть списуватись всі проблеми, провали. «Успіх» у цій справі разучий: Європа і США вже перейшли в розряд недругів, з перспективою на ворогів. Навколо путінської Росії починає формуватись нею ж і створене критично налаштоване зовнішнє оточення. Оволодівши через зраду місцевих регіоналів Кримом, путінська імперія певний час буде жити за рахунок його енергії. У таких умовах Путін забезпечує собі зміцнення влади. Йому допомагає добре налаштована ним пропаганда, котра посилює міфологізацію образу ворога. Але всьому є своя межа. Гайку можна закручувати до наяв-

ності різьби або упору, коли вони закінчуються, гайка зривається і прокручується на місці. Всю роботу необхідно починати наново, якщо умови та наявність достатніх сил дозволять це зробити. На практиці в імперій це не завжди виходить, адже необхідно змінювати режим управління та підходи, а саме таких змін імперії і не витримують. Нічого вічного немає і путінська імперія, закрутила гайки майже до максимуму. Різьба зірветься і втратить свою стійкість. Система увійде в резонанс до самознищення.

Отже, образ ворога у міфах – дуже зручна інформаційно-психологічна модель. Візьмемо затертий міф про «ворогів-бандерівців». Скільки років користі мали радянські ідеологи і мають путінські, з розкрученого пугала цього міфу. Образ ворога мобілізує, списує будь-які промахи та невдачі, демонізує опозицію, поєднує зусилля держави та суспільства у справі перемоги над спільним ворогом. Без вчасно визначеного образу ворога держава може й занепадати. Приклад України – коли Воєнна доктрина не розглядала жодну державу не те, що ворогом, а хоча б вірогідним противником. Коли необхідно отримати безкровну перемогу над сусідом, створюють міфи про неминучий розкол країни, розпалюють реальну регіональну ворожнечу. Саме Україна зараз пересилує ціною життя кращих своїх синів такі деструктивні міфи.

Необхідно зазначити, що саме міфи породжують інформаційні війни, які, у свою чергу, передують та супроводжують військове втручання. Виникає замкнене коло: міфи започатковують інформаційні війни, які ґрунтуються на попередніх оманливих міфах; інформаційні війни розпочинаються з інформаційних провокацій та атак; потім починається фаза військового втручання, яку вже більш енергійно супроводжує інформаційна війна з новими (додатковими) оманливими міфами; після завершення фази військового втручання (незалежно від її результату) інформаційна війна не завершується – вона продовжується з метою закріпачення свідомості підкорених, або міфологізації виправданя невдач. Отже, оманливі міфи – первинні, вони породжують інформаційні війни, які є вторинними та перманентними, військове втручання – їх наслідок. Оманливі міфи виступають стабільним джерелом живлення як інформаційної війни, так і збройного військового втручання: оманливі міфи \rightleftarrows інформаційна війна \rightleftarrows збройне втручання \rightleftarrows нові оманливі міфи \rightleftarrows новий ступінь інформаційної війни.

Витоки нації мають бути благородними. Це зрозуміли інтелектуали ще в середньовічній Європі й тому почали вигадувати для своїх націй благородне походження, які важко перевірити археологічним шляхом.

Розглянемо для прикладу кілька міфів з точки зору їх успішності та стійкості як управлінських інформаційно-психологічних проектів. Візьмемо французький міф про Бастилію як осередок зла та її героїчний штурм. Цей міф як символ покладено в основу одно іменного національного свята. Міф успішно й стійко працює не одне десятиліття саме як управлінський національний інформаційно-психологічний проект. Він впливає та управляє підсвідомістю мільйонів французів, породжує в них гордість за свою героїчну націю, що прагнула до свободи, рівності та братства. Сьогоднішню успішну Францію без цього міфу уявити неможливо. І це не дивлячись на те, що історики давно доказали, що Бастилія була досить комфортабельною тюрмою, в якій сиділо, на той час, всього сім в'язнів за кримінальні злочини. Паризька чернь націлилась на Бастилію не як на осередок зла, а як на місце, де розташовані непогані запаси продовольства. І штурмували тюрму, яку охороняла невелика варта, не стільки парижани, скільки завезений регіональний люмпен. Та й

«штурму» як такого не було, адже комендант віддав ключі «штурмуючим», не вчинивши спротиву, за що, правда, вдячні революціонери відтягли йому голову [12].

Японський міф про хоробрість, вірність і честь самураїв почав створюватись тільки у 16 столітті літераторами Дайдодзі Юдзана і Дзьотьо Ямамото, які у своїх літературних фантазіях вималювали образ благородного захисника, хоча насправді це далеко не відповідало дійсності [3]. Завдяки міфам Геродота світ дізнався про наших пращурів – скіфів. Саме він пише для них «міф походження», причому в двох формах: власне скіфській і для еллінів.

Прослідкуємо шлях міфологізації жовтневих подій у Петербурзі у 1917 році. Так, В. Ленін ці події відверто називав «жовтневим переворотом». З 1927 року, з ініціативи майстра міфологізації Й. Сталіна, переворот стали називати «жовтневою революцією», і тільки потім перейшли до всім звичної тепер назви «Велика Жовтнева Соціалістична Революція». Саме під цією назвою вона діяла як успішний інформаційно-психологічний міф планетарного масштабу. В. Ленін не випадково називав кіно одним із найважливіших видів мистецтва. Саме тому, за твердженням українського кінокритика, головного редактора журналу «Кіно-Театр» Лариси Брюховецької, уся історія радянського кіно – це будівництво міфу. Зазначимо, що будівництво це було успішним. В образи, створені радянським кіно, вірили мільйони простих людей і не тільки в СРСР. Радянському кіно вдалось сформувати стійкий психологічний образ людини нової епохи, з якої брали приклад народні маси, особливо молодь [6].

Функції міфів можуть виконувати й символи. Ще на шведській карті 1539 року ведмідь виступав як маркер Московії. І Росію завжди влаштовував цей маркер-міф, адже саме він наганяв страху на непроханих гостей. Войовничі германці за свій міфічний символ мають Міхеля, покладистого мирного обивателя у нічній сорочці та каптурнику, і не сприймають себе в агресивному образі. Символ Ізраїля народився разом із державністю і являє собою хлопчика на ім'я Ізраелік, що поєднує у собі традицію і сучасність. Дядько Сем став міфічним символом США після того, як у роки громадянської війни бочкову солонину називали «Дядько Сем». Конгрес США в 1961 році визнав цю версію канонічною, як і зображення кістлявого, але міцного діда з козлиною борідкою, як міфічного символу аскетичності й сили.

Що руйнує міфи? Факти і тільки факти. Але ці факти повинен почути весь світ і повірити їм. Саме факти руйнують зручний міф, спонукаючи до розриву з улюбленими фетишами свідомості, позбавляючи духовного комфорту, сталості, догм і забобонів [4].

Не може успішно розвиватись країна, в якій немає своєї міфології успіху. Кожна цивілізована нація повинна мати свою міфологію. Україна – не виключення. Стійка управлінська міфологія – справа, в першу чергу, вчених-істориків. В Україні успішно цією справою займається професор В. Бебик. Ним на каналі «Тоніс» започаткована та виходить програма «Цивілізація INCOGNITA». Саме програма В. Бебика створює нову систему історичних міфів для держави, яка зовсім недавно стала себе усвідомлювати як суверенна.

✎ Міфи – ефективні історичні чинники. Живучість стереотипів мислення у сфері політичної ідеології та у зв'язаній з нею соціальної психології створює, за деяких умов, у масовій свідомості підґрунтя для поширення «соціального» або «політичного» міфу. Політичні міфи формують установки довгого та стійкого характеру, тому можуть застосовуватись для забезпечення легітимності влади, політичної й соціальної мобілізації населення. Ма-

ніпулювання свідомістю мас за допомогою міфотворчості активно використовується в політиці. Перешкодою цьому виступає відкритість та доступність політичної інформації, наявність конструктивної політичної опозиції.

Кожен міф має психологічну та політико-управлінську складову, але яскравість їх виразу буває різною. Тому мета будь-якого міфу – управління змінами свідомості широких мас та підготовка підґрунтя до сприйняття масами відповідних ідеологем або образів. Міф творить нову сюрреалістичну дійсність, керує нею, даючи пересічному громадянину оманливе відчуття цілісної реальності, якої об'єкт впливу й прагне.

Засобами боротьби з міфами виступають методи розвінчування шляхом доказу неправди через історичні, археологічні дослідження. У свою чергу, методами забезпечення стійкості міфів виступають підтверджені перевіркою факти, встановлення історичних свідків та історичної дійсності. Держави не можуть успішно існувати без ефективних міфів, і чим їх більше, тим більш стійку державотворчу традицію мають відповідні народи. Тому немає кращого засобу боротьби з деструктивними міфами, ніж архівні матеріали.

Міфи як психологічні маніпулятивні проекти завжди реалізуються інформаційним шляхом. Їх доречно поділити на три категорії: короткотривалі (ті, що не витримують перевірку часом), довготривалі (тобто стійкі) та історичні (ті, що важко перевірити). Довге життя міфам забезпечує цілеспрямована пропаганда, що його розповсюджує й утримує на плаву. В політичних міфах, як управлінських інформаційно-психологічних проектах, завжди присутній образ ворога, як джерела абсолютного зла. Як тільки вдало виписано образ ворога, то процес боротьби з ним може бути нескінченним, і він буде виправдовувати будь-які кроки у внутрішній і зовнішній політиці. Також в якості міфів можуть виступати й символи.

Оманливі міфи – первинні, вони породжують інформаційні війни, які є вторинними і перманентними, військово-втручання – їх наслідок. Оманливі міфи виступають стабільним джерелом живлення як інформаційної війни, так і військового втручання. Кожна цивілізована нація повинна мати свою міфологію як комплекс стійких та успішних управлінських інформаційно-психологічних проектів. Україна – не виключення.

Література.

1. Киричак В. Таємниця матриці укрів-русів. Науково-інтелектуальна міфосистема. – К. : ФОН Стебляк, 2013. – С. 422.
2. Криницький Ю. О. «У. Черчилль Афоризми» // Харьков «Фолио» 2013. – С. 26.
3. Крылов С. Путь самурая // «Загадки истории». – № 2. – 2013. – С. 28–29.
4. Лосев І. Явище «бандерофобії» в російській свідомості // День. – № 82–83. – 8–9 05.2014. – С. 8.
5. Лукінюк М. Руйнуймо міфи! – К. : Український пріоритет, 2014. – С. 5.
6. Лубчак В. «Уся історія радянського кіно – це будівництво міфу» // «День». – № 174–175. – 28–29. 2012. – С. 18.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2-х томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. – М. : «Советская Энциклопедия», 1980. – Т. 1. А-К. – 672 с.
8. Політологічний словник. / За ред. проф. В. І. Астахової та проф. М. І. Панова. – Х. : Прапор, 1997. – С. 117.
9. Рыбачук Ю. Как история становится политтехнологией // «Комментарии». – № 23. – 14.06.2013. – С. 29.
10. Тлумачний словник української мови: Близько 50000 сл. / Уклад. І. М. Забіяка. – К. : Арій, 2007. – С. 232.

11. Томак М. «У Речі Посполитій був один із найбільших у світі відсоток шляхти» // № 102. – 15–16.06.2012. – С. 15.

12. Фомин А. Бастилия: а был ли штурм? // Тайны пришлого. – № 28. – 2014. – С. 4.

13. Хантингтон Самюэль. Столкновение цивилизаций // Издательство на русском языке Аст. М. – 2006. – Перевод Т. Велимеев. – Под общей ред. К. Королева и Е. Кривцовой. – 246 с.